

AMIR TUMUR VA UNING BOSHQARUV FALSAFASI

*ABDUQAXXAROV SAMANDAR DILSHOD O'G'LI.**TDTr.U talabasi.**Salimov Baxriddin Lutfullaevich.**Ilmiy raxbar.*

Annotatsiya: *Buyuk strateg, mohir siyosatchi, eskirgan ijtimoiy munosabatlarning qat'i islohotchisi, savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniyatning homiysi Amir Temur qonunlar va urf-odatlariga asoslangan davlatni barpo etdi, mamlakatni boshqarishning o'ziga xos xususiyatlarini o'ylab topdiki, ular uning davlatini buyukligini ta'minladi.*

Kalit so'zlar: *Temuriylar davlatchiligi”, “Temuriylar davri”, “Temuriylar saltanati”, “Temuriylar sulolasi”, “Tuzuklar”.*

Abstract: *Great strategist, skillful politician, strict reformer of outdated social relations, patron of trade, handicrafts and culture, Amir Temur established a state based on laws and traditions, invented specific features of the country's management, which ensured the greatness of his state.*

Key words: *Timurid statehood, Timurid era, Timurid kingdom, Timurid dynasty, Tzuklar.*

Amir Temur mazmun jihatidan farq qiladigan, markazlashgan yirik davlatga asos soldi. Bu bilan u o'z xalqining buyukligini ham ta'minladi. Keyinchalik Amir Temur asos solgan davlatchilik «Temuriylar davlatchiligi», «Temuriylar davri», «Temuriylar saltanati», «Temuriylar sulolasi» kabi nomlar bilan tarix sahifasidan o'rin oldi. Buyuk strateg, mohir siyosatchi, eskirgan ijtimoiy munosabatlarning qat'i islohotchisi, savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniyatning homiysi Amir Temur qonunlar va urf-odatlariga asoslangan davlatni barpo etdi.

Davlatchiligimizning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, bosqinchilik bilan zulm va zahmat asosida davlatchilik barpo etishga harakat qilgan mo'g'ul bosqinchilarini uloqtirib, ozod bo'lishni uddalay olgan Amir Temur xizmati tarixda ayniqsa beqiyosdir. Mo'g'ullarga qarshi chiqib, ularni mamlakatdan chetlashtirish osonlikcha kechmagan. O'sha zamon hodisalarining guvohi bo'lgan arab tarixchisi Ibn al-Asir (1260-1233 y.y) mo'g'ullar to'g'risida yozib qoldirgan fikrlarga diqqatni tortsak yuqoridagi fikrni tasdiqlagan bo'lamiz. «Kunu tunlarda misli ko'rilmagan va hamma yoqni, xususan, musulmonlar yaratgan boyliklarni qamrab olgan g'oyat katta bir falokat bo'ldi. Agar birov hamma narsaga qodir Olloh odamni yaratgandan buyon dunyo bunday narsani ko'rmagan, desa haq gapni aytgan bo'lardi. Darhaqiqat, yilnomalarda bunga o'xshash va unga teng keladigan bunday zo'r falokat bo'lmagan. Ularda tasvirlangan voqealar ichida Navuxodonosorning isroiliylarni kaltaklashi va Quddusni vayron qilishi bobidagi qilmishi eng dahshatlisidir. Biroq bu la'natilar (mo'g'ullar) vayron qilgan mamlakatlar oldida Quddus nima bo'libdi? Bu mamlakatlardagi har bir shahar Quddusga ikki barobar keladi. Mo'g'ullar qirib tashlagan odamlarga qaraganda isroiliylar nima bo'libdi? Axir, bitta shaharda mo'g'ullar kaltaklagan aholi barcha isroiliylardan ko'p bo'lgan. Ular hech kimni ayashmadi: ayollarni, erkaklarni, go'daklarni shafqatsiz do'pposlashdi, homiladorlarning qornini yorib, bolalarni o'ldirishdi».

O'sha paytlardayoq «qumdan ko'p», «zanjirdan bo'shatilgan odamxo'rlar» deb nom olgan mo'g'ul bosqinchilariga qarshi turish va ularni uloqtirish bobomiz Amir Temur zimmasiga tushgan edi. Sohibqiron Amir Temur buyuk siyosatdon va o'ta mohir davlat arbobi sifatida maydonga chiqdi.

Tarix sahnasidan juda ko'p sarkarda va davlat arboblari o'tgan. Amir Temur ulardan, farqli o'laroq davlatni, mamlakatni boshqarishning o'ziga xos xususiyatlarini o'ylab topdiki, ular uning davlatini buyukligini ta'minladi. Boshqa hukmdorlardek davlatni boshqarishda bir-ikkita tabaqa emas, balki, xalqning ko'p tabaqalariga suyanib ish ko'rdi. Bu tabaqalar:

1) sayyidlar (payg‘ambar avlodi), ulamo, mashoyix, fozil kishilar, ya’ni ziyolilar; 2) ishning ko‘zini bilgan donishmand kishilar; 3) xudojo‘y, darvesh, qalandarlar; 4) no‘yonlar (xonzodalar, tuman, ya’ni 10 ming kishilik qo‘shin boshliqlari); 5) sipoh va raiyat, ya’ni askarlar va avom un-nos; 6) maxsus, ya’ni ishonchli kishilar; 7) vazirlar va sarkotiblar; 8) hokimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislar; 9) tafsir va hadis olimlari; 10) ahli sanoat (hunarmandlar, kosiblar); 11) so‘fiylar; 12) tujjor (savdogar) va sayyohlar.

«Saltanatim martabasi bo‘lmish to‘ra-tuzuklar va qonun - qoidalarni ham o‘n ikki toifaga bog‘lab tuzdim. Shu o‘n ikki toifani saltanatim falakning o‘n ikki burji va davlatim korxonasining o‘n ikki oyi deb hisobladim»- deydi Amir Temur.

Amir Temur davrida ham shaxsiy hayot bilan jamiyat, jamiyatdagi urush va tinchlik, fuqarolar o‘rtasidagi ahillik va ziddiyat, o‘ziga xos turmush tarzi kabi ko‘pgina jarayonlar bo‘lganki, bu jarayonlarni boshqarish katta kuch, bilim hamda donishmandlikni, mahoratni talab etgan. Bu jarayonlarga xos o‘zaro munosabatlarni teran idrok etmasdan turib buyuk davlat barpo etish mushkul edi. Shu bois, Amir Temurning davlatchilikka qarashlari zamonaviy falsafiy ta’limotga asoslangan. Zero, ul zot o‘zidan oldin o‘tgan hukmdoru sarkardalar, payg‘ambaru xalifalar, allomayu-pirlar, olimlaru donishmandlar tajribasidan, diniy ta’limotlar, fan va madaniyat yutuqlaridan yaxshigina xabardor bo‘lgan. Amir Temur ta’kidlagan o‘n ikki tamoyilni tahlil qilar ekanmiz, Amirning buyuk strateg, siyosatchi va faylasuf ekaniga iymon hosil qilamiz. Temuriy tamoyillari davlat yuritishdagi muhim yo‘nalishlar bo‘lib, ular davlatchilik falsafasining o‘ziga xos ifodasidir. Shu bois, xulosa qilish mumkinki, A. Temur falsafasida bog‘lanish va aloqadorliklarga e’tibor qaratilgan. «Tuzuklar»dagi bog‘lanishlar va aloqadorliklarning hammasi quyidagi ko‘rinishdagi xarakterga ega:

- hodisalardagi sababiy bog‘lanish va aloqadorliklar;
- muhim hamda muhim bo‘lmagan bog‘lanish va aloqadorliklar;
- vositali hamda vositasiz bog‘lanish va aloqadorliklar;
- zaruriy hamda tasodifiy bog‘lanish va aloqadorliklar.

Bu bog‘lanish va aloqadorliklarni alohida-alohida tahlil etadigan bo‘lsak, ular ham o‘z navbatida o‘zaro ta‘sir vositasida navbatdagi bog‘lanish va aloqadorliklarni keltirib chiqaradi. Chunonchi, davlat boshqaruvi benihoya ko‘p omillar bilan bog‘liq, uning zamirida murakkab falsafa, son-sanoqsiz jarayonlar mavjud. Ularning birini anglab yetsangiz, undan ikkinchi bir haqiqat kelib chiqadi. Shuning uchun hodisalar mohiyatini bilish, barcha aloqador jihatlarni, vositalarni bir butun holda tekshirish talab qilinadi. Shundagina xatolardan saqlangan holda hodisalar rivoji ta‘minlanadi. Shu bilan birga, ularni aniqlashda turli uslublardan ham foydalaniladi.

Ta‘kidlash lozimki, Amir Temur bobomiz a‘lo darajadagi falsafiy tafakkur uslubiga ega bo‘lgani sababli, boshlagan ishlarining barchasini poyoniga yetkazib, yutuqlarga erishgan. Zero, bog‘lanish va aloqadorlikning o‘zi ham falsafiy deterministik (bog‘lanish, aloqa, o‘zaro ta‘sir) xususiyatlariga egadir. Amir Temur o‘z faoliyatida tamoyillardan foydalanib ish yuritdi. Tamoyillardan birinchisini sababiy bog‘lanishlar nuqtai-nazaridan teranroq tahlil qiladigan bo‘lsak, ya‘ni Tangri taoloning dini va Muhammad payg‘ambarning shariatiga qat‘iy amal qilib yashashga asosiy sabab, avvalo o‘sha davrdagi ijtimoiy siyosiy muhit hisobga olingan edi. Amir Temur yashagan davrda islom dini Turon zaminida xalqning ongi va tafakkuridagi real kuch sifatida e‘tirof etilar edi. Bu mukammal ilohiy ta‘limot xalq qalbiga singib ketgandi. Tabiiyki, Amir Temur hazratlari ham islom dini aqidalariga qat‘iy amal etib, mamlakatda hukmronlik faoliyatida islomiy g‘oyalarni bosh shior qilib oldi. Madrasa va masjidlar qurdirdi. Din peshvolarini hurmatladi. Natijada mudom g‘alaba ul zotga yor bo‘ldi. Islom dinini targ‘ib qilish natijasida Sohibqiron tarafdorlari ortdi, davlatining kuch-qudrati oshdi. Qudratli davlat boshqaruvida ikkinchi tamoyildagi bog‘liqlik birinchi tamoyilga tobe ekanligi yorqin ko‘zga tashlanadi, ya‘ni siyosatda turli tabaqa va toifadagi kishilarga suyanish ham zaruriyatdan kelib chiqqan edi. Insonlar bilan, aniqrog‘i, tabaqa va toifalar bilan bog‘lanishda (diniy e‘tiqodda ham shu tabaqa va toifalarga xos xususiyatlar e‘tiborga olingan edi) Kishilar mavqeiga ularning turli vazifalarni bajarganliklariga, qarab ish yuritildi. Oqibat

natijada ularning faoliyati boshqa jarayonlardagi aloqadorliklarga ta'sirini o'tkazishiga sabab bo'ldi. Uchinchi tamoyilda ta'kidlanganidek, maslahat va kengashlar, tadbirkorlik bilan ish yuritish ham turli tabaqalar manfaatini hisobga olgan holda o'tkazilgan. Bunday maslahat va kengashlarda oddiy ishlardan tortib to davlatni boshqarish masalalarigacha muhokama etilgan, zaruriy xulosalar chiqarilgan. Demak, ma'lum bo'ladiki, Temuriy tamoyillari saltanatni boshqarishda o'zaro bog'lanib, ular bir-birini to'ldirganki, ulardan ushbu bog'lanish va aloqadorliklar go'yo bir halqadan iborat mustahkam zanjirdir. Bu zanjir umumiylik hodisalaridan paydo bo'lib, yakkayu-yagona saltanatni boshqarishga qaratilgan. Binobarin, Amir Temurning davlat boshqaruvini o'rganish, «Tuzuklar»dan zamonabop zaruriy xulosalar chiqarish O'zbekistonni kelajakda buyuk davlat sifatida kamol toptirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Amir Temur o'z davlatini boshqarishda bor yo'g'i 7 ta vazir yordamidan foydalangan: 1. Mamlakat va raiyat vaziri; 2. Sipoh vaziri 3. Molluk daromad, xarajatlar vaziri; 4. Sarkori xossa va saltanat ishlarini yurituvchi vazir; 5. Qozi kalon; 6. Jalol ul-islom-podshohning favqulodda huquqlariga ega bo'lgan nazoratchisi; 7. Vaziri devoni insho-turli mamlakatlar bilan aloqa bog'laydigan, yozishmalar olib boradigan vazir.

Tuzuklar bevosita Temuriy tajribaning mantiqiy natijasi bo'lib, ul zot umrining poyonida bitilgan asardir. Amir Temur o'zining davlat boshqaruviga xos ustun jihatlarini e'tirof etgan holda bu boshqaruv an'ana sifatida davom ettirilishini orzu qilib», «... Toki mendan ularga yetadigan davlat va saltanat zararu tanazzuldan omon bo'lgay», deya umidvor vasiyat etgan edi. Haqiqatan ham, Amir Temurning avlodlari turli davrlarda, turli mamlakatlarda bu vasiyatdan to'g'ri xulosa chiqaradilar va shu bois Temuriylar sulolasi uzoq asrlar mamlakatlarni boshqarib keldilar.

REFERENCES

1. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов, Севинч Акмаловна Тоғаева. [ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМ СОЦИАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ В](#)

ФИЛОСОФИИ. STUDYING THE PROGRESS OF SCIENCE AND ITS SHORTCOMINGS. Vol. 1 No. 2 (2024). P. 52-55.

2. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов, Шавкатова Сарвинозхон Лазиз кизи. РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ. STUDYING THE PROGRESS OF SCIENCE AND ITS SHORTCOMINGS. Vol. 1 No. 2 (2024). P. 60-63.

3. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов, Ўралова Дилноза Орифбой кизи. РОЛЬ ФИЛОСОФИИ В ФОРМИРОВАНИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ. STUDYING THE PROGRESS OF SCIENCE AND ITS SHORTCOMINGS. Vol. 1 No. 2 (2024). P. 56-59.

4. Салимов, Бахриддин Лутфуллаевич, Абдусатторов, Фатхулла Хайрулла Ўғли, & Ганибоев, Дилмурод Анваржон Ўғли (2023). ТЕНГЛИК ВА БАХТ ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРДА ТУТГАН ЎРНИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (3), 16-21.

5. Салимов, Бахриддин Лутфуллаевич, Абдухолиқов, Диёрбек Сайрбек Ўғли, & Комилов, Фарходжон Абдусамин Ўғли. (2023). ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРУВЧИ ВА ТАРТИБГА СОЛИБ ТУРУВЧИ МУҲИМ ОМИЛЛАР. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (3), 41-46.

6. Салимов, Б. Л., Файзиев, С. Ф., & Қурамбаев, Ж. (2022). ЕВРОПА ОЛИМЛАРИНИНГ АСАРЛАРИДА ИНСОН ВА ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИГИНИНГ ТАҲЛИЛИ. Journal of Integrated Education and Research, 1(6), 44–50.